

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE YAT- VE TUR- TASVİR FİİLLERİNİN BİLDİRME KİPLERİNDE EKLEŞMESİ ÜZERİNE

Yrd. Doç. Dr. Ayhan ÇELİKBAY

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

E-mail: ayhan.celikbay@manas.edu.kg

Özet

Bu makalede, Yeni Uygur Türkçesinde *yat-* ve *tur-* tasvir fiillerinin bildirme kiplerine etkisi konu edilmektedir. *yat-* ve *tur-* tasvir fiilleri, bildirme kipi ekleri olan *-Di / -DU*, *-i (<-A) / -y*, *-(i/U)p*, *-ĠAn / -ĶAn*, *-r* ve *-Ar* ekleri ile birleştiklerinde hem fonetik hem de semantik açıdan farklı birleşik ekler meydana getirirler. Bu tür kaynaşarak birleşmiş kip ekleri Yeni Uygur Türkçesinde yaygın olarak kullanılır. Özbek Türkçesinde de yaygın olan *yat-* ve *tur-* tasvir fiillerinin ekleşmesi hadisesine Çağatay Türkçesinde rastlanmaz.

Makalede, Yeni Uygur Türkçesindeki *yat-* ve *tur-* tasvir fiillerinin nasıl bir fonetik değişikliğe uğrayarak kip eklerinin birer ögesi durumuna geldikleri ve bildirme kiplerinin anlamlarını ne biçimde etkiledikleri üzerine fikir yürütülmektedir. Söz konusu tasvir fiilleri yer yer Özbek Türkçesi ile de karşılaştırılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Yeni Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesi, Çağatay Türkçesi, tasvir fiili, bildirme kipi, ses bilgisi, şekil bilgisi.

ON THE AFFIXMENT OF DESCRIPTIVE VERB OF YAT- AND TUR-OVER INDICATIVE MODE IN MODERN UIGHUR LANGUAGE

Abstract

This article examines affixment of descriptive verbs of *yat-* and *tur-* over indicative mode in modern Uighur language. When descriptive verb of *yat-* and *tur-* combine with indicative mode suffix *-Di / -DU*, *-i (<-A) / -y*, *-(i/U)p*, *-ĠAn / -ĶAn*, *-r* and *-Ar*, create new compound affixes in both phonetic and semantic ways. This kind of contracted mode affixes widely use in modern Uighur language. However we do not encounter affixment of descriptive verb of *yat-* and *tur-* in Chagatai language, as we do in modern Uighur and Uzbek languages.

Article also examines, what kind of phonetic varieties occur in descriptive verbs of *yat-* and *tur-* and how they turned into a part of indicative mode. At the end what

kind of semantic varieties occurred in newly formed of the indicative modes. Those descriptive verbs from time to time compare to Uzbek language.

Key words: modern Uighur language, Uzbek language, Chagatai, descriptive verbs, indicative mode, phonetic, morphology.

1. Giriş

Uygur Türklerinin 20. yüzyıl başlarına kadar Çağatay Türkçesini bilim, kültür, edebiyat, sanat ve diplomasi dili olarak kullandığı bilinmektedir. 18. ve 19. yüzyıl aydınlarının miras bıraktıkları eserlerin dilinin Çağatay Türkçesi olduğu açıkça görülmektedir.¹ Söz konusu eserlerin dilinde Yeni Uygur Türkçesi unsurlarına rastlansa da bunlar önemsiz denecek miktardadır.

Bugün, Yeni Uygur Türkçesini Çağatay Türkçesinden farklı kılan birçok gramer unsuru bulunmaktadır. Bu unsurların başında bildirme kipleri gelmektedir. Çağatay Türkçesinde kullanılan kip yapılarının Yeni Uygur Türkçesinde çeşitlendiği ve karmaşıklaştığı görülür. Bu çeşitlilik ve karmaşıklık bölgedeki mahalli dil özelliklerinin standart dile taşındığı düşüncesini akla getirirse de, genel olarak çağdaş Türk lehçelerinin, bu anlamda Yeni Uygur Türkçesinin, dilin gelişim süreci içinde duygu ve düşünceleri daha iyi ifade etmede önceki dönemlerde başlayan bir yönelişin somut sonucunun bir göstergesi olarak kabul edilmelidir.

Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan bildirme kiplerinin tespitinde temel olarak Hemit Tömür'ün Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi (Morfologiyeye) adlı eserinden faydalandım. Tömür'ün, kipler bahsinde bildirme kiplerini üç genel tip üzerinden verdiği görülür: Birinci tip kipler, doğrudan zaman ekleri ile kurulan kipler, ikinci tip kipler tasvir fiillerinin zaman ekleri ile birleşerek ekleşmesi yoluyla kurulan kipler ve üçüncü tip kipler ise karmaşık fiil yapıları ile kurulan kiplerdir.

Çalışmamızı tasvir fiillerinin zaman ekleri ile birleşerek ekleşmesi yoluyla kurulan bildirme kiplerindeki ses hadiselerinin belirlenmesiyle sınırladık.

---

¹ Uygur klâsik edebiyatı üzerine hazırlanan bazı eserlerdeki 18 ve 19. yüzyıllarda yaşayan Uygur ediplerinin eserlerinden verilen örneklerin dili incelendiğinde, bu eserler hazırlayanları tarafından her ne kadar Yeni Uygur Türkçesi fonetiğine uygunlaştırılarak okunmuş olsalar da, sarıh bir Çağatay Türkçesinin mevcudiyeti dikkat çekmektedir (Gopur, 1987; Zaman, 1996).

Bu yazıda, Yeni Uygur Türkçesinde mevcut *yat-* ve *tur-* tasvir fiillerinin bildirme kiplerinde ekleşmesi üzerine fikir yürütmeye çalışacağız. Özbek Türkçesinin Yeni Uygur Türkçesi ile birlikte Çağatay Türkçesinin devamı olan bir Türk lehçesi olması dolayısıyla da gerekli görülen yerlerde Özbek Türkçesi bildirme kiplerinin durumuna da değineceğiz.

2. Bildirme Kipleri

Yeni Uygur Türkçesinde üç tip olduğunu yukarıda belirttiğimiz bildirme kiplerinin iki ana yapıda olduğu görülür. Birinci yapı, doğrudan yüklem-fiile eklenen zaman ekleri ile kurulan bildirme kipleri, ikinci yapı ise asıl fiile gelen zarf-fiil ekleri ve kendisine gelen zaman ekleri ile kaynaşarak birleşik bir ek oluşturan tasvir fiillerinin görev aldığı bildirme kipleri.

2.1. Asıl Bildirme Kipleri

Bildirme kiplerinin kuruluşunda görev alan zaman eklerinin genel olarak iki ayrı yapıda olduğu görülür: Birinci yapıdaki zaman ekleri, sadece zaman kuruluşlarında kullanılan *-Di / -DU*, *-r* asıl zaman işaretleri, ikinci yapıdaki zaman ekleri ise köken olarak sıfat-fiil ya da zarf-fiil eki olup zaman eki olarak da kullanılan eklerdir. Bu ekler şunlardır: 1. *-i (<-A) / -y* ve *-(i/U)p* zarf-fiil ekleri, 2. *-ĠAn / -ĶAn* ve *-Ar²* sıfat-fiil ekleri.³

Bu eklerden *-Di / -DU* zaman eki yakın belirli geçmiş zaman, *-i (<-A) / -y* zarf-fiil eki geniş-gelecek zaman, *-(i/U)p* zarf-fiil eki belirsiz geçmiş zaman, *-ĠAn / -ĶAn* sıfat-fiil eki uzak belirli geçmiş zaman ve *-r* eki ile *-Ar* sıfat-fiil eki geniş zaman kiplerinin kuruluşunda görev alırlar. Birleşik zaman çekimlerinde *i-* (*i-di*, *i-ken*, *i-ken-miş*) ek-fiili görev alır. *-miş* sıfat-fiilinin de sadece birleşik çekimlerde *i-* ek-filine eklenerek görev aldığı görülür.

² Tömür, Yeni Uygur Türkçesinde “şüphe, tereddüt” bildiren geniş zaman ekinin kökenini *-Ar* sıfat-fiil ekine bağlar (Tömür, 1987: 332). Şaabdurahmanov da Özbek Türkçesinde bu ekin kökenini *-(ä)r* sıfat-fiil ekine bağlar (Şaabdurahmanov, 1980: 364). Korkmaz ise, Türkiye Türkçesinde geniş zaman kipinin *-r*, *-(I)r / -(U)r* eki ve *-Ar* olmak üzere sıfat-fiil kökenli iki farklı ek türü ile karşılandığını belirtir (Korkmaz, 2003:637). Yeni Uygur ve Özbek Türkçelerinde ünsüz ile biten fiil tabanlarına genelde *-Ar* eki getirilir, ekin düz-yuvarlak şekillerine edebî metinlerde yer yer rastlanır.

³ Eckman, Çağatayca El Kitabı'nın kipler bahsinde partisiplerden yapılan fiil kipleri başlığı altında *-r*, *-mas*, *-miş*, *-ğan*, *-makta*, *-ğu* ekleri, gerindiumlardan yapılan kipler bahsinde ise *-a*, *-p* ekleri ile kurulan kip yapılarını verir (Eckmann, 1988: 126-141).

2.2. Yapısında *yat-* ve *tur-* Tasvir Fiillerinin Ekleştiği Bildirme Kipleri

Yeni Uygur Türkçesi bildirme kiplerinin kuruluşunda görev alan *yat-* ve *tur-* tasvir fiilleri birleşik ekin bir ögesi durumundadır.

Hacıyev, Özbek Türkçesinde tasvir fiillerini konu aldığı çalışmasında *yât- tur-*, *yür-* ve *otir-* tasvir fiillerinin kendilerine özgü genel özellikleri ile diğer tasvir fiillerinden ayrıldıklarını söyler. Alim, Türkolojide bu dört tasvir fiili hakkında özel çalışmaların yapılmasını da bu tasvir fiillerinin diğer tasvir fiilleri arasında özel bir yeri olmasına bağlar (Hacıyev, 1966: 34, 35). Birçok Orta Asya Türk lehçesinde, dolayısıyla Yeni Uygur Türkçesinde de bu dört fiil, tasvir fiili olarak kullanıldığında “devamlılık, sürerlik” anlamına sahiptir. Birçok gramer çalışmasının şimdiki zaman bahsinde şimdiki zaman ekleriyle birlikte, ekleşmemiş bu dört fiilin verilmesi zaman eklerinin yanı sıra bu tasvir fiillerinin de zaman kuruluşlarında görev aldığını gösterir.

Hacıyev’e göre, fiiller ya hareket (kılış) ya da durum (oluş) bildirir. *yât- tur-*, *yür-* ve *otir-* fiillerinin “devamlılık, sürerlik” anlamı vermesi için durum (oluş) bildirmesi gerekir (Hacıyev, 1966: 38).

Yeni Uygur Türkçesinde “devamlılık, sürerlik” anlamı olan *yat-*, *tur-*, *yür-* ve *oltur-* tasvir fiillerinden ikisinin, *yat-* ve *tur-* tasvir fiillerinin kip kuruluşlarında ekleştiği ve değişik fonetik biçimlere girerek kip ekinin bir parçası haline geldiği görülür.

yat- ve *tur-* tasvir fiillerinin ekleştiği bildirme kiplerini oluşturan yapılar dört kısımdan oluşur: Birinci kısım asıl fiile gelen zarf-fiil eki, ikinci kısım *yat-* veya *tur-* tasvir fiili, üçüncü kısım zaman işaretleri, sıfat-fiil veya zarf-fiil eklerinden oluşan zamana esas olan ekler ve dördüncü kısım ise şahıs ekleridir.

Yapısında *yat-* tasvir fiilinin ekleştiği kiplerde asıl fiil geniş ölçüde $-(i/U)p$ zarf-fiil ekini, bazen $-i$ ($-<A$) zarf-fiil ekini alır, *tur-* tasvir fiilinin ekleştiği kiplerde ise asıl fiil $-i$ ($< -A$) zarf-fiil ekini alır.⁴ Bu zarf-fiil eklerine *yat-* ya da *tur-* tasvir fiillerinin ekleşmiş

⁴ Bildirme kiplerinde görev alan ekleşmiş *yat-* ve *tur-* fiilleri ekleşmemiş halleriyle tasvir fiili olarak kullanıldıklarında da $-A/-y$ ve $-(i/U)p$ zarf-fiillerini alırlar. Hacıyev, Özbek Türkçesinde $-(i)b$ eki alan tasvir fiillerinin $-ä / -y$ eki alan tasvir fiillerine göre hem sayıca, hem de anlam çeşitliliği açısından hayli baskın olduğunu belirtir. Bu durumu da $-ä / -y$ eki ile zarf-fiil kuruluşunun çok eski dönemlerde pasifleşmesine, $-(i)b$ eki ile zarf-fiil kuruluşunun ise bunun aksine giderek aktifleşmesine bağlar (Hacıyev, 1966: 38). Hacıyev, bununla birlikte “devamlılık, sürerlik” anlamına

biçimi ve zamir kökenli şahıs ekleri ya da iyelik kökenli şahıs ekleri eklenir. Şahıs eklerinden önce bazen *tur-* yardımcı fiilinden gelişen *-di /-ti* (<*dur* < *durur* < *turur*) bildirme eki gelebilir. Buna göre, *yat-* veya *tur-* tasvir fiilleri ile kurulan bildirme kiplerini şöyle formüllestirebiliriz: fiil tabanı + *-(i/U)p* ya da *-i* (< *-A*) / *-y* zarf-fiil eki + *yat-* ya da *tur-* tasvir fiilinin ekleşmiş biçimi (+*-Di/-Du* (<*dur* bildirme eki) + şahıs ekleri.

Genel olarak, Yeni Uygur Türkçesinde *yat-* tasvir fiilinin görev aldığı bildirme kiplerinde “oluş ve kılışın devamlılığı, sürerliği”, *tur-* tasvir fiilinin görev aldığı bildirme kiplerinde ise “oluş ve kılışın gelecekte gerçekleşmesi” anlamının olduğu görülür. Bu tür kiplerde, değişik zaman biçimlerinin kuruluşunda görev alan *-Di / -DU*, *-i* (<*-A*) / *-y*, *-(i/U)p*, *-ĠAn / -ĶAn*, *-r* ve *-Ar* ekleri semantik yapılarını bir dereceye kadar korusalar da, *yat-* tasvir fiilinin ekleşmiş biçiminin olduğu kuruluşlarda “devamlılık, sürerlik”, *tur-* tasvir fiilinin ekleşmiş biçiminin olduğu kuruluşlarda “gelecekte oluş ve kılış” anlamının hakim olduğu görülür.

2.2.1. *yat-* Tasvir Fiili

yat- tasvir fiilinin ekleştiği zaman yapılarını şöyle sınıflandırabiliriz:

a. *yat-* tasvir fiilinin *-Di/-DU* zaman işareti ile zaman kuruluşunu oluşturduğu yapılar: 1. *-Atti, /-ytti*, 2. *-(i/U)vatatti*.

b. *yat-* tasvir fiilinin *-i* (<*-A*) zarf-fiil eki ile zaman kuruluşunu oluşturduğu yapılar: 1. *-(i/U)vati(di/du)*, 2. *-(i/U)vatidiken*, 3. *-(i/U)vatidikenmiş*.

c. *yat-* tasvir fiilinin *-(i/U)p* zarf-fiil eki ile zaman kuruluşunu oluşturduğu yapılar: 1. *-(i/U)vètip(ti)*, 2. *-(i/U)vètiptiken*, 3. *-(i/U)vètiptikenmiş*, 4. *-(i/U)vètividi*, 5. *-(i/U)vètiviken*, 6. *-(i/U)vètivikenmiş*.

ç. *yat-* tasvir fiilinin *-ĠAn/ -ĶAn* sıfat-fiil eki ile zaman kuruluşunu oluşturduğu yapılar: 1. *-(i/U)vatқан(di)*, 2. *-(i/U)vatқаниди*, 3. *-(i/U)vatқаникен*, 4. *-(i/U)vatқаникенmiş*.

---

sahip olan *yât- tur-*, *yür-* ve *otir-* tasvir fiillerinin *-(i)b* zarf-fiil eki aldığını, bu fiillerden sadece *tur-* tasvir fiilinin *-i / -y* zarf-fiil eki alabildiğini belirtir (Hacıyev, 1966: 22, 38).

Yeni Uygur Türkçesi bildirme kiplerinde kullanılan *tur-* tasvir fiilinden ekleşmiş yapılar da Özbek Türkçesinde olduğu gibi *-i* (<*-A*) zarf-fiil ekini alırlar, ancak, *yat-* tasvir fiilinden ekleşmiş yapılar büyük ölçüde *-(i/U)p* tasvir fiilini alırken *-at/ -yt* < *yat-* biçiminde ekleşmiş yapılar *-i* (<*-A*) zarf-fiil ekini alırlar.

d. *yat-* tasvir fiilinin *-ar* sıfat-fiil eki ile zaman kuruluşunu oluşturduğu yapı: -
(*i/U*)vatarımış.

Bildirme kipi olarak görev yapan yukarıdaki birleşik eklerin fonetik tahlili yapıldığında *yat-* tasvir fiilinin;

a. *-i (<-A) /-y* zarf-fiili ekinden sonra geldiği ve *-ti* zaman ekini aldığında: *-i (<-A) /-y+yat- > -At- / -yt-*;

b. *-(i/U)p* zarf-fiili ekinden sonra geldiği ve *-i* zarf-fiil eki, *-kan* veya *-ar* sıfat-fiil ekini aldığında: *-(i/U)p+yat- > -(i/U)vat-*;

c. *-(i/U)p* zarf-fiili ekinden sonra geldiği ve yine *-(i/U)p* zarf-fiil ekini aldığında: *-(i/U)p+yat- > -(i/U)vét-⁵* biçiminde kısaltıldığı görülür.

yat- tasvir fiilinin bu üç değişik fonetik şekli aşağıda değerlendirilmeye çalışılmıştır:

2.2.1.1. *-i (<-A) /-y+yat- > -At- / -yt-*:

Bu değişmeye iki kip ekinde rastlanır: *-Atti- / -ytti-* ve *-(i/U)vatatti*.

2.2.1.1.1. *-Atti / -ytti* eki

Yeni Uygur Türkçesinde hem *-r + i-di*, *-Ar + i-di* hem de *-Atti- / -ytti-* eklerinin gramerlerde yan yana verildiğini ve anlamca sinonim ekler olduklarının belirtildiği

⁵ Yeni Uygur Türkçesinde asıl fiile eklenerek bu fiilin anlamına ek anlamlar katan ve sıfat-fiil, zarf-fiil, mastar ve zaman eki gibi çekim eklerini alabilen ayrı bir *-vet- ~ -vét-* eki de mevcuttur. Bu ekin kökeni hususundaki görüşler, *at-* 'atmak', *et-* 'etmek', *evet-* 'göndermek', *yat-* 'yatmak' fiilleri çevresinde gelişmektedir (Yıldız, 2004: 367-373). Yıldız, çalışmasında bu yapının ağırlıklı olarak *evet-* ya da *yat-* fiillerinden gelişmiş olabileceği sonucuna ulaşmıştır. Araştırmacı, Eski Türkçe *ıdu ber-* birleşik fiil yapısından gelişen ve birçok Türk lehçesinde kullanılan *yiber-* 'göndermek, sevk etmek' fiilinin Yeni Uygur Türkçesi metinlerinde ve sözlüklerinde bulunmadığını ve bu fiili semantik açıdan karşılayan *evet-* 'göndermek, yollamak' fiilinin tasvir fiili olarak kullanıldığında aynen *yiber-* tasvir fiili gibi tezlük anlamı verdiğini belirtir (Yıldız, 2004: 369). Pritsak ise, tasvir fiili kuruluşunda *ävät-* fiilini *ıda ber-* kuruluşuna bağlar: *p (>v) ävät- (< ıda ber-)* 'yollamak' (Pritsak: 1959: 562). Ayrıca, Uygur Tilinin İzahlık Luğiti'nde, yazı dilinde kullanıldığı kaydedilerek verilen bir *iber-* 'göndermek, yollamak' (1305. sayfa) fiilinin bulunduğunu da belirtelim.

Söz konusu ek asıl fiilin anlamına etki eden, sıfat-fiil, zarf-fiil, mastar ve zaman ekleri gibi bazı çekim eklerini alabilen ekleşmiş bir ya da birkaç tasvir fiilinden gelişmiş bir ek olup bildirme kipine esas olan ekin bir ögesi değildir. Ekin kısmen sürerlik, devamlılık ve aynı anda iki işi birden yapma anlamı içermesi dolayısıyla (örneğin, *men hetni yézivétip uni eslep kaldım* 'Ben mektubu yazarken, yazma süreci boyunca onu hatırladım') ekin kökeninde *yat-* tasvir fiilinin de yer alabileceği anlaşılmaktadır. Araştırma konumuzun dışında kaldığı için ayrıntılı olarak üzerinde durmayacağımız bu ekin kökeni hususundaki araştırmaların derinleştirilmesine ihtiyaç vardır.

görüür. Yeni Uygur Türkçesindeki *-r + i-di*, *-Ar + i-di* yapısı Özbek Türkçesinde *-(ä)r+ê-di ~ -(ä)r-di* yapısı ile karşılanmakla birlikte (bu yapı için bkz.: Koklyanova, 1963: 94; Şaabdurahmanov, 1980: 359) *-Atti / -ytti* yapısına Özbek Türkçesinde rastlanmaz.

-Atti / -ytti yapısının kökeni konusundaki temel görüşler *-Ar+er-ti* (fiil tabanı+ *Ar* geniş zaman eki+*er-* ek fiili + *-ti* belirli geçmiş zaman eki) üzerine yoğunlaşmaktadır. Söz konusu görüşlerde, *-Ar+er-ti* yapısının tarihî gelişim sürecinin değişik dönemlerine ait olabilecek şekillerinin tasavvur edildiği görüür: Pritsak, yinelemeli geçmiş zaman (Iteratives præteritum) olarak adlandırdığı bu yapıyı şöyle açıklar: *-attim <ar ärtim, ... körmäytti (<körmäz ärti)* (Pritsak, 1959: 560). Kaydarov, gelecek zaman kipi içinde *-Ar + i-di* yapısı ile *-Atti- / -ytti-* yapısını sinonim biçimler olarak verir (Kaydarov, 1983: 324) ve yine *i-* ek-fiilini açıklarken, *-Ar+i-di* yapısı ile birlikte *-Atti- / -ytti-* yapısını vererek *-Atti, -ytti* ekinin “*-ar+idi, -er+idi*” yapısından değiştiğini söyler: *kêletti (<kêler-idi), turatti (<turar-idi)* vb. (Kaydarov, 1983: 273). Tömür *-Atti- / -ytti-* yapısının izahında bu ekin *-a* zarf-fiil ekine *i-di* ekinin getirilmesiyle kurulduğunu söyler ve *-Atti, -ytti, -Aridi* ve *-idiğanidi / -ydiğanidi* yapılarını aynı tablo içinde sinonim biçimler olarak verir (Tömür, 1987: 343, 344). Kibirov, bu yapıyı *kütetti (< küter+edi), ötetti (<öter+edi), turatti (<turar+edi)* şeklinde açıklar (Kibirov, 1965: 122, 124-125). Sadvakasov da bu yapının *-atti, -etti (baratti, keletti) < ardi, erdi < -ar edi, -er edi* biçiminde geliştiğini belirtir (Sadvakasov, 1970: 74). Rentzsch, *Edu/Etti* başlığı altında incelediği *Etti (<Edur êrdi)* yapısının, Friederich’in (Friedrich, Michael [in cooperation with Abdurishid Yakup] 2002. Uyghurisch Lehrbuch. Wiesbaden: Reichert.) belirttiği gibi *Er* geniş zaman eki ile geçmiş zaman eksik fiili *idi*’nin birleşimi olmadığını (2002: 171), bir varsayım olarak Pritsak’ın (Pritsak, Omeljan 1959c. *Das Neuuygurische*. In: Deny et al., 525-563) belirttiği gibi (Pritsak, 1959: 560), şekil olarak alçak ünlülü “sınır arası görünüş” (Intraterminalität) bildiren *Edu* eki ile eksik fiil (Kopula) *idi*’nin birleşimi olduğunu belirtir (Rentzsch, 2005: 94). Bazı âlimlerin, değişik konuların izahı arasında *-Atti / -ytti* yapısının *-Ar+ê-di* yapısından geliştiğini tasavvur ettikleri anlaşılmaktadır:

Örneğin, *élip ketèr édi* > *élip kètetti* (Nadjip, 1960: 87); *turatti* (<*turar édi*) (Trofimov, 1978: 53); *barar édi* > *baratti*, *keler édi* > *keletti* (Öztürk, 1997: 198).

Yeni Uygur Türkçesinde, *-Ar+i-di* yapısının olumsuz *-mAs+i-di* (*kel-mes+i-di* ‘gelmezdi’), *-Atti-* / *-ytti-* yapısının olumsuz biçimi ise *-mAy-t-ti* (*kel-mey+t-ti* ‘gelmezdi’, *yaz-may-t-ti* ‘yazmazdı’) şeklindedir (Kaydarov, 1983: 324; Tömür, 1987: 344). *-Atti-* / *-ytti-* (<*-A/-y+yat-ti*) yapısındaki *-A/-y* zarf-fiilinin olumsuz biçimi olan *-mAy* eki *-mAy-t-ti* (<*-mAy+yat-ti*) yapısında mevcuttur. Yeni Uygur Türkçesinde *-Atti-* / *-ytti-* yapısının *-Ar+ê-di* yapısından geliştiği görüşünü destekleyecek *-st-* ~ *-sd-* > *-tt-* değişmesine ilişkin bir bulguya rastlayamamış olmamız ve *-Ar* ekinin olumsuz biçiminin *-mAs* olması dolayısıyla *-mAy-t-ti* ekindeki *-y-t-* ünsüzlerinin *-mAs+i-di* yapısından gelişen ses hadiseleri ile meydana geldiği düşüncesine temkinli yaklaşmaktayız. *-Atti-* / *-ytti-* yapısının eşdeğeri bir yapıya komşu bir lehçe olan Kırgız Türkçesinde sadece olumlu kuruluştaki rastlanması da görüşümüzü güçlendirmektedir: *-attu*. Kırgız Türkçesinde bu ekin sadece *bar-* ‘varmak, gitmek’ ve *kel-* ‘gelmek’ fiilleri ile kullanıldığı görülür ve yapı, ünlü uyumunun çok geliştiği bu lehçede uyuma girmez: *bar-attu* (<*bar-a+cat-ti*) ‘gidiyordu, giderdi’, *kel-attu* (*kel-e+cat-ti*) ‘geliyordu, gelirdi’. Kırgız edebî metinlerinde sık sık karşılaşılma ile birlikte, Kırgız Türkçesini ele alan gramerlerde, Tan’ın *cat-* tasvir fiili için verdiği örnekler arasında bulunan “*Coldo uşunday oor oylorgo çömölüp barattu Bazarbay*. (Yolda böyle derin düşüncelere gömülüydü Bazarbay.)” (Tan, 2005: 112) cümlesi dışında, söz konusu yapıya ilişkin herhangi bir kayda rastlayamadık.

Sonuç olarak, *-Atti-* / *-ytti-* yapısı *-Ar+i-di* veya *-A+dur+er-di* yapısından değil, “*fiil tabanı + -A/-y zarf-fiili eki + yat- tasvir fiili + -di zaman işareti + iyelik kökenli şahıs ekleri*” ile oluşturulan zaman kuruluşunda ses hadiselerine dayanan kısaltmalar sonucu ortaya çıkmış olmalıdır: *-A/-y+yat-ti* > *-Atti-* / *-ytti-*. *-A/-y* zarf-fiili ekinin tesiri ile *yat-* fiilinin ön sesi yarı ünlü “y” sesi düşmüş ve hece ünlüsü “a” ile belirli geçmiş zamana işaret eden *-Di/-DU* eki uyuma girmiştir: *al-a+yat-ti-m* > *al-atti-m* ‘alıyordum’ *kel-e+yat-ti-η* > *kel-etti-η* ‘keliyordun’, *oku-y+yat-ti* > *okuytti* ‘okuyordu’.

-*Atti-* / -*ytti-* yapısı şu zaman biçimlerini bildirir: 1. *Geniş zamanın hikâyesi*: “İşimizi tügetsek, yēziğa barattuk. (İşimizi bitirseydik, köye giderdik)” (Kaydarov, 1983: 323); “Ehmetniñ akisi bizge til-edebiyat bēretti, biz uniñ dersini nahayiti kizikip aňlayttuk. (Ahmet’in ağabeyi bize dil ve edebiyat (dersleri) verirdi, biz onun dersini büyük bir ilgiyle dinlerdik)”; “Çakırğan bolsañlar, kēlettim. (Çağırılmış olsaydınız, gelirdim.)” (Tömür, 1987: 344, 351). 2. *Şimdiki zamanın hikâyesi*: “Çeksiz ketken komuşluk seherde başlinidiğan avral şamilidin dēñizdek dolğunlinatti. Nelerdidu yava çoşķilar ħartildaytti. Ürkügen yava ğazlar ğaķıldaytti, kırgavul ħorizi çillaytti. Ebilğazi ... Karasuni yaķilap mēñiverdi. (Uzanıp giden kamlık, seher vakti başlayan avral rüzgarından deniz gibi dalgalanıyordu. Bir yerlerde yaban domuzları homurdanıyordu. Ürken yabancı kazlar gaklıyordu, kırgavul horozu ötüyordu. Ebulgazi ... Karasu boyunca yürüdü)” (Tömür, 1987: 351).

Görüldüğü üzere, -*Atti-* / -*ytti-* hem geniş hem de şimdiki zamanın hikâyesi görevini yerine getirmektedir. Ek, bazen aynı anda hem geniş hem de şimdiki zamanın hikâyesi görevini yerine getirebileceği gibi “*Men ularniñ öyiĝe pat-patla kēlettim. (Ben onların evine sık sık gelirdim/geliyordum.)*” (Kaydarov, 1983: 323), sadece geniş ve gelecek zaman “*Ete cudun-çapķun bolmisila kēlettim. (Yarın hava kötü olmazsa, gelirim/geleceğim.)*” (Kaydarov, 1983: 323) görevini de yerine getirebilir (Kaydarov, 1983: 323).

Ek yapısı dahilinde, her ne kadar -*Di/-DU* belirli geçmiş zaman işaretinin uyuma girmiş biçimi -*ti* bulunsa da “sürerlik, devamlılık” bildiren ve ekleşmiş durumdaki *yat-* tasvir fiilinin anlam etkisi dolayısıyla -*Atti-* / -*ytti-* ekinde “devamlılık, sürerlik” anlamı korunmaktadır.

2.2.1.1.2. - (i/U)vatatti eki

Nadjip’in, *okup yatar idi* > *okuvatatti* ‘o anda o okuyordu’ şeklinde verdiği örnek (Nadjip, 1960: 87) yazarın, yapının “*fiil tabanı + -(i/U)p zarf-fiili + yat- tasvir fiili + -Ar geniş zaman eki+ i- ek fiili + -di zaman işareti + iyelik kökenli şahıs eki*” yapısından geliştiğini düşündüğünü göstermektedir. Kaydarov, fiil yapımı bahsinde *okuvatattēken* ‘okuyormuş’ yapısını örnek vererek bu yapıyı şöyle açıklar: *okup-yatar-idi-iken* > *okuvatattēken* (Kaydarov, 1983: 241). Kaydarov, verdiği bu örneği, -*Atti-* / -

ytti ekindekine benzer bir açıklama getirerek *-ar* sıfat-fiiline bağlar. Yapısındaki *éken* (<*i*- fiili + *-ken* sıfat-fiili) eki dolayısıyla morfolojik açıdan bir birleşik çekim ögesi olan bu ek Tömür'de yer almaz. Tömür, ekin daha kısa şekli olan *-(i/U)vatatti* ekini verir (Tömür, 1987: 362). Rentzsch, *Ivatidu/Ivatatti* başlığı altında verdiği *Ivatatti* (<*Ip yatadur érđi*) yapısının karşılığının şekil bakımından geçmiş zaman eki ile eksik fiil (Kopula) *idi*'nin birleşimi olan *ivatidu* olduğunu belirtir (Rentzsch, 2005: 95).

-Atti eki ile ilgili görüşümüzü yukarıda belirtmiştik. *-(i/U)vatatti* eki, *-(i/-U)vat-+atti* şeklinde genişlemiş olmalıdır. Dolayısıyla, *-(i/U)vatatti* ekinde iki defa tekrarlanan *yat-* tasvir fiilinin bulunması gerekir ve bu yapı şöyle formüleştirebilir: “*fil tabanı + -(i/U)p zarf-fiili + yat- tasvir fiili + -a zarf-fiili + yat- tasvir fiili + -ti zaman işareti + iyelik kökenli şahıs eki*”. *-(i/U)vatatti* ekinde asıl zaman eki *-ti* belirli geçmiş zaman ekidir: *oku-p+yat-a+yat-ti > okuvatatti*, ‘okuyordu, okumaya uzun süreden beri devam ediyordu’, *kel-ip+yat-a+yat-ti-ŋ > kélivatattij* ‘geliyordun, uzun süreden beri geliyordun’ vb. *yat-* tasvir fiilinin ikileme olarak kullanılması kipe uzun süreden beri devam etme, süregelme anlamı katar.

Ekin olumsuz kuruluşu *-mAvvatatti ~ -(i/U)vatmaytti* şeklindedir: *yazmayvatattim ~ yézivatmayttim* ‘yazmıyordum’ (Tömür, 1987: 366); *okumayvatatti ~ okuvatmaytti* ‘okumuyordu’; *kelmeyvatatti ~ kelivatmaytti* ‘gelmiyordu’. Ekin *-vat-* kısmının ünlü uyumuna girmemesi de *yat-* fiilinin varlığına delalet eder. (*-(i/U)vatatti* ekini *-Atti / -ytti* eki ile karşılaştırınız: 2.2.1.1.1. §)

Ek, şimdiki zamanın hikâyesini bildirir: “*Ular kelgende biz meclis eçivatattuk* (Onlar geldiğinde biz toplantıyı açıyorduk)” (Tömür, 1987: 366).

2.2.1.2. *-(i/U)vat-* eki

Kaydarov, *yat-* tasvir fiilinin değişikliğe uğrayarak bir eke dönüştüğünü, fiile eklendiğinde sadece “*-vat*” şeklinde yazıldığını, *kélivatidu* (<*kélip-yatidu*) (Kaydarov, 1983: 272) örneğini vererek belirtir. Alim, yine eserinin değişik yerlerinde *yat-* tasvir fiilinin *-vat* ekine dönüştüğünü değişik vesilelerle gösterir: *okup-yatar-idi-iken > okuvatattiken* (Kaydarov, 1983: 241). Nadjip, *okup yatidu > okuvatidu* örneğini vermekle birlikte (Nadjip, 1960: 87), Uygur Türkçesinde şimdiki zaman kuruluşunun

fiil tabanına çoğunlukla *-p* zarf-fiil ekinin ve tasvir fiillerinin getirilmesiyle gerçekleştirildiğini, fiil tabanına getirilen *yat-* tasvir fiilinin *-vat-* ekine kadar geliştiğini, söz konusu ekin çok yaygın olarak kullanıldığını belirtir ve şimdiki zaman yapısına örnek verirken bu yapıda *tur-* tasvir fiilini de tasavvur ettiği görülür: *yézip yétip tururmen* > *yézip yétiptimen* > *yézivatimen* (Nadjip, 1960: 98). Öztürk'ün de Yeni Uygur Türkçesinde bu yapıyı *işlevatidu* < *işlevatiptu* < *işlev(y)atiptu* < *işlep yatip turur* şeklinde tasavvur ederek aynı Nadjip gibi *yat-* tasvir fiiline de *-p* zarf-fiil ekini getirdiği görülür (Öztürk, 1997: 129). Kononov, bu şimdiki zaman yapısını **-ip yat-a tur-ur* > $\sqrt{-iv - at - ı - du}$ (Kononov, 1971: 78), Baskakov, *-ip yat-a-tur-ur* > *-iv-at-ı-du* (Baskakov, 1979: 33), Pritsak da *-ivatimän* (*-p yata turur män*) şeklinde açar (Pritsak, 1959: 552, 560). (Analitik *-p yat-* yapısının *-p* zarf-fiil eki ve çekimli *yat-* fiilinden oluşmasıyla ilgili olarak yine bkz.: Yuldaşev, 1965: 53; Ersoy, 2007: 388, 410).

Yapısında *-(i/U)vat-* eki olan bütün kuruluşlarda asıl fiil *-(i/U)p* zarf-fiilini alır. *-(i/U)vat-* ekindeki *-v-* ünsüzü, *-(i/U)p* zarf-fiilindeki *-p* ünsüzünün *p > b > v* ses değişmesine uğraması ve *yat-* fiilinin ön sesi *y-*'nin düşmesi sonucu meydana gelmiştir: *-(i/U)p+yat-* > *-(i/U)v+yat-* > *-(i/U)vat-*: *kél-ip+yat-ar+i-miş* > *kél-iv-at-ar+i-miş* 'geliyormuş', *oķu-p+yat-a+dur* > *oķu-vat-i-du* 'okuyor'.

-(i/U)vat- ekinin *yat-* tasvir fiilinden geliştiği, Yeni Uygur Türkçesi ağızlarındaki değişik fonetik biçimlerden de takip edilebilmektedir.⁶

Özbek Türkçesinde ise şimdiki zaman yapısı *-yäpti* (<*-A+yat-ip + tur/dur*) ve *-äyätibtı* (<*-A+yat-ip+tur/dur*) ekleri ile kurulur. Ekin Özbek ağızlarında değişik varyantlarına rastlanır. Bu varyantlar arasında Yeni Uygur Türkçesi edebî dilinde

⁶ Osmanov, Lopnur ağız grubunda şimdiki zaman yapısı *yat-*'in Uygur edebî dilinin aksine aslı şeklini koruduğunu *iştevyatadu* 'çalışıyor' (edebî dilde *işlevatidu*), *okuyyatadu* 'okuyor' (edebî dilde *oķuvatidu*) örnekleri ile (Osmanov, 1990: 184), Kumul ağızında ise şimdiki zaman yapısı *yat-*'in *yat-* > *-yt* şeklinde değiştiğini *oķuyttıme(n)* 'okuyorum' (edebî dilde *oķuvatimen*), *köriyttıme(n)* 'görüyorum' (edebî dilde *köriivatimen*) vb. örnekler ile (Osmanov, 1990: 92) Atuş ağızında bazen *yat-* fiilinin ön sesi "y"nin bazen "y" (*kélıyatıdu* 'geliyor' (edebî dilde *kélivatıdu*), *kılıyatamsen* 'yapıyor musun' (edebî dilde *kılıvatamsen*)), bazen "v" (*bolap kélivatimen* 'olup kalıyorum' (edebî dilde *bolup kélivatimen*)) şeklinde değiştiğini belirtir ve Atuş ağızındaki v'leşme hadisesini son dönemlerde edebî dilin etkisi ile gerçekleşmiş olabileceği tahmininde bulunur (Osmanov, 1990: 83).

kullanılan *-vat-* eki de mevcuttur.⁷

-(i/U)vat- eki *-i (<-A)* zarf-fiil eki, *-kan* veya *-ar* sıfat-fiil eki ile kurulan zaman eklerini alır ve şu kipleri kurar:

a. *-i (<-A)* zarf-fiil eki: 1. *Şimdiki zaman: -(i)vati-* (<fiil tabanı + *-ip* zarf-fiil eki + *yat-* tasvir fiili + *-i (<-A)* zarf-fiil eki + zamir kökenli şahıs eki): *kêlivatimen* ‘geliyorum’, *oquvatisen* ‘okuyorsun’, *körüvatidu* ‘görüyor’ vb. 2. *Şimdiki zamanın rivayeti: -(i)vatidiken-*: (<fiil tabanı + *-ip* zarf-fiil eki + *yat-* tasvir fiili + *-i (<-A)* zarf-fiil eki + *di (<dur)* bildirme eki) + $\emptyset$ (< *i-* ek-fiili) + *ken* sıfat-fiil eki + zamir kökenli şahıs eki): *kêlivatidikenmen* ‘geliyormuşum’, *oquvatidikensen* ‘okuyormuşsun’, *körüvatidiken* ‘görüymüş’ vb. 3. *Şimdiki zamanın katmerli rivayeti: -(i)vatidikenmiş-* (<fiil tabanı + *-ip* zarf-fiil eki + *yat-* tasvir fiili + *-i (<-A)* zarf-fiil eki + *di (<dur)* bildirme eki) + $\emptyset$ (< *i-* ek-fiili) + *ken* sıfat-fiil eki + $\emptyset$ (< *i-* ek-fiili) + *miş* sıfat-fiil eki + zamir kökenli şahıs eki): *kêlivatidikenmişmen* ‘geliyormuşmuşum’, *oquvatidikenmişsen* ‘okuyormuşmuşsun’, *körüvatidikenmiş* ‘görüymüşmüş’ vb.

b. *-kan* sıfat-fiil eki: 1. *Şimdiki zamanın hikâyesi-I: -(i)vatkan(di)-*: (<fiil tabanı + *-ip* zarf-fiil eki + *yat-* tasvir fiili + *kan* sıfat-fiil eki (+ *di (<dur)* bildirme eki) + zamir kökenli şahıs eki): *kêlivatkandimen* ‘geliyordum’, *oquvatkansen* ‘okuyordun’,

⁷ Koklyanova, Özbek Türkçesinde şimdiki zamanın kuruluşunda *-yâpti* ve *-âyâtibi* yapılarının kullanıldığını belirtir. Bunlardan *-yâpti* yapısındaki *yâp-* ekinin *yâp* < *yâtip* şeklinde bir gelişim gösterdiğini (Koklyanova, 1963: 14) ve asıl fiilin *-â/-y* zarf-fiili eki aldığını (Koklyanova, 1963: 13) belirtir. Alim, bu yapının kökeninin *yât-* ‘yatmak’ fiili olduğunu, değişik Özbek ağızlarında değişik fonetik şekillerinin bulunduğunu, örneğin, Fergana grubunda *kilyépti* ‘yapıyor’, Semerkant grubunda *kalâptu* ‘yapıyor’, Taşkent grubunda *bârvâttu* ‘gidiyor’, Nemengan grubunda *küluttu* ‘yapıyor’ olduğunu ve bu şekilde bu yapının: 1) *-vat* > *-vot* > *-ot* > *-ut* şeklinde Nemengan ağızında ve 2) *-vat* > *-vot* > *-vât* şeklinde Taşkent ağızında iki tür değişikliğe uğradığını belirtir. Bununla birlikte Uyçin ağızında *-vât* varyantının olduğunu Reşetov’dan (Reşetov, V.V. İzuçenie uzbekskix narodnix govorov. - “Materiali po uzbekskoy dialektologii”, t. I. Taşkent, 1957.) alıntı yaparak belirtir ve Taşkent ağızına ait bu yapının Yeni Uygur dilinde kullanıldığını Nasilov’dan yaptığı alıntı ile (Nasilov, V.M. Grammatika Uygurskogo yazıka, M., 1940, str. 123) belirtir (Koklyanova, 1963: 17-18).

Alim, yine Kononov’un şimdiki zamanın, kökeninin *yat-* fiilinin olduğu dört yapısının bulunduğunu, bunların *yâzâyâpmân*, *yâzâyâtirmân*, *yâzâyâtibmân*, *yâzib yâtibmân* olduğunu belirttiğini ifade eder (Koklyanova, 1963: 20). Koklyanova’ya göre, *yâzâyâpmân* ve *yâzâyâtibmân* şeklindeki yapılar kesinlikle sinonimdir (Koklyanova, 1963: 22).

Koklyanova’ya göre “*yâtmâk* fiilinin analitik yapısında kullanım örneklerinin analizi asıl fiilin *-(i)b* zarf-fiili ekini aldığı birleşimlerde *yâtmâk* fiili temel anlamı ile sıkı bir ilişki içindedir (Koklyanova, 1963: 20).

körüvatkandu ‘görüyordu’ vb. 2. *Şimdiki zamanın hikâyesi-II: -(i)vatkanidi-*: (<fiil tabanı + *-ip* zarf-fiil eki + *yat-* tasvir fiili + *kan* sıfat-fiil eki + *i-* ek-fiili + *di* zaman işareti + iyelik kökenli şahıs ekleri): *kêlivatkanidim* ‘geliyordum’, *oquvatkanidiñ* ‘okuyordun’, *körüvatkanidi* ‘görüyordu’ vb. 3. *Şimdiki zamanın rivayeti: -(i)vatkaniken-*: (<fiil tabanı + *-ip* zarf-fiil eki + *yat-* tasvir fiili + *kan* sıfat-fiil eki + *i-* ek-fiili + *ken* sıfat-fiil eki + zamir kökenli şahıs eki): *kêlivatkanikenmen* ‘geliyormuşum’, *oquvatkanikensen* ‘okuyormuşsun’, *körüvatkaniken* ‘görüymüş’ vb. 4. *Şimdiki zamanın katmerli rivayeti: -(i)vatkanikenmiş-*: (<fiil tabanı + *-ip* zarf-fiil eki + *yat-* tasvir fiili + *kan* sıfat-fiil eki + *i-* ek-fiili + *ken* sıfat-fiil eki + $\emptyset$ (< *i-* ek-fiili) + *miş* sıfat-fiil eki + zamir kökenli şahıs eki): *kêlivatkanikenmişmen* ‘geliyormuşmuşum’, *oquvatkanikenmişsen* ‘okuyormuşmuşsun’, *körüvatkanikenmiş* ‘görüymüşmüş’ vb.

c. *-ar* sıfat-fiil eki: *Şimdiki zamanın hikâyesi: -(i)vatarimiş-*: (<fiil tabanı + *-ip* zarf-fiil eki + *yat-* tasvir fiili + *ar* sıfat-fiil eki + *i-* ek-fiili + *miş* sıfat-fiil eki + zamir kökenli şahıs eki): *kêlivatarimişmen* ‘geliyormuşum’, *oquvatarimişsen* ‘okuyormuşsun’, *körüvatarimiş* ‘görüymüş’ vb.

Bu birleşik eklerle kurulan zaman yapılarında *yat-* tasvir fiilinin anlam etkisi dolayısıyla “devamlılık, sürerlik” anlamı vardır.

2.2.1.3. *-(i/U)vêt-* eki

Bu yapıda *yat-* fiilinin iki ayrı fonetik değişikliğe uğradığı görülür: 1. *-(i/U)vat-* yapısında olduğu gibi *-(i/U)vêt-* ekindeki *-v-* ünsüzü, asıl fiile gelen *-(i/U)p* zarf-fiilindeki *-p* ünsüzünün $p > b > v$ ses değişmesine uğraması ve *yat-* fiilinin ön sesi *y-*’nin düşmesi sonucu meydana gelmiştir. 2. Yeni Uygur Türkçesinde, bir gerileyici ünlü benzeşmesi hadisesine rastlanır. Buna göre, birinci açık hecedeki alçak ünlüden sonra yüksek ünlü gelirse, alçak ünlü orta yükseklikteki bir ünlüye dönüşür (Baskakov, 1955: 119; Pritsak, 1959: 538; Nadjip, 1960: 37; Carlson: 1990: 47-55; Hahn, 1991: 84-85; Hahn, 1998: 383; Hahn, 2006: 51-52; Comrie, 1997: 919).⁸ Bu biçimde, *-(i)p* zarf-fiili

⁸ Baskakov, ünlüler için, ikinci hecedeki dar ve yüksek ünlünün bir önceki hecedeki geniş *a* ünlüsünü etkilemesi sonucu $a > é$ değişmesi (*al-* – *éliš* (<*alış*) ‘almak – alış’ vb.), ikinci hecedeki dar ve yüksek ünlünün bir önceki hecedeki geniş *e* ünlüsünü etkilemesi sonucu $e > é$ değişmesi (*ye-* – *yéyiş* (<*yeyiş*) ‘yemek – yiyiş’ vb. ses değişmeleri olduğunu belirtir (Baskakov, 1955: 119). Hahn’a

ekini alan ve yapısında “a, e” düz-geniş ünlüleri bulunan fiillerdeki “a, e” ünlüleri “é veya i” ünlüsüne değışirler: *bar-* ‘varmak’ > *bér-ip* ‘varıp’, *ber-* ‘vermek’ > *bérip* ‘verip’; *tap-* ‘bulmak’ > *tépip* ‘bulup’, *tep-* ‘tepmek’, > *tépip* ‘tepip’; *yat-* ‘yatmak’, > *yétip* ‘yatıp’, *yet-* ‘ulaşmak’ > *yétip* ‘ulaşıp’ vb. Dolayısıyla, *-(i)p* zarf-fiili ekini aldığı için *yat-* fiilinin ünlüsünde *a* > *é* gerileyici ünlü değışmesi hadisesi yüz vermiştir. Her iki fonetik değışiklik sonucu *-(i/U)p+yat-ip* > *-(i/U)v+yat-ip* > *-(i/U)vét-ip* yapısı meydana gelmiştir.

Yine bu yapı içerisinde, *-(i/U)vét-ip-* biçiminin yanı sıra *-(i/U)vét-iv-* biçiminin de olduğu görülür. Bu iki ayrı yapıyı şöyle izah etmek mümkündür: 1. *-(i/U)p+yat-+-ip+dur* > *-(i/U)vétip(ti)* ve bu yapının rivayeti olarak gelişen *-(i/U)vétiptiken* ve *-(i/U)vétiptikenmiş* ekleri, 2. *-(i/U)p+yat-+-ip* + $\emptyset$ (< *dur* bildirme eki) + *i* + *-di* > *-(i/U)vétividi* ve bu yapının rivayeti olarak gelişen *-(i/U)vétiviken* ve *-(i/U)vétivikenmiş* ekleri. İkinci yapıda *-ti* (<*dur* bildirme eki) ekinin düşmesi *p* > *b* > *v* değışmesine sebep olmuş ve sonuçta *-(i/U)vétip-ti* > *-(i/U)vétiv- $\emptyset$* eki meydana gelmiştir.

-(i/U)vét- eki sadece belirsiz geçmiş zamanı kuran *-(i)p* ~ *-(i)v* zarf-fiil ekini alır ve şu kipleri kurar:

a. *-(i)p* ekini alan kuruluşlar: 1. *Şimdiki zamanın rivayeti: -(i)vétip(ti/tu)-* (<fiil tabanı + *-ip* zarf-fiil eki + *yat-* tasvir fiili + *ip* zarf-fiil eki + *(ti/tu)* <*dur* bildirme eki) + zamir kökenli şahıs eki): *kélivétiptimen* ‘geliyormuşum’, *okuvétipsen* ‘okuyormuşsun’, *körüvétiptu* ‘görüymüş’ vb. 2. *Şimdiki zamanın katmerli rivayeti-I: -(i)vétiptiken-* (<fiil tabanı + *-ip* zarf-fiil eki + *yat-* tasvir fiili + *ip* zarf-fiil eki + *ti* (< *dur* bildirme eki) + $\emptyset$ (< *i-* ek-fiili) + *ken* sıfat-fiil eki + zamir kökenli şahıs eki): *kélivétiptikenmen* ‘geliyormuşum’, *okuvétiptikensen* ‘okuyormuşsun’, *körüvétiptiken* ‘görüymüş’ vb. 3. *Şimdiki zamanın katmerli rivayeti-II: -(i)vétiptikenmiş-* (<fiil tabanı + *-ip* zarf-fiil eki + *yat-* tasvir fiili + *ip* zarf-fiil eki + *ti* (< *dur* bildirme eki) + $\emptyset$ (< *i-* ek-fiili) + *ken* sıfat-fiil

göre, uzun ünlüler bu kuralın dışındadır, örneğin /pēr+i+/ → *peri*, ama *pèri yoktur, ‘tüyü’, /gāz+i+/ → *yaži* ‘kazi’, ama *yèzi yoktur (Hahn, 1998: 383; Hahn, 2006: 51-52). İshakov da, uygun örneklerle Sovyetler Birliği Uygurlarının edebî dilinde *a* > *e*, *a* > *i* değışmelerinin olduğunu kaydeder (İshakov, 1955: 62-63). Ersoy, bu ses hadisesini açık orta hecede bulunan /a/ ve /ä/ ünlülerinin daralma özelliği olarak verir (Ersoy, 2007: 365-366). Biz de bu ses olayını geçici ve sürekli darlaşma olarak ele almışık (Çelikbay, 2006: 119-120). (Ayrıca bkz.: Talipov, 1970: 39-53).

eki + $\emptyset$ (< *i-* ek-fiili) + *miş* sıfat-fiil eki + zamir kökenli şahıs eki): *kêlivêtiptikenmişmen* ‘geliyormuşmuşum’, *oқuvêtiptikenmişsen* ‘okuyormuşmuşsun’, *körüvêtiptikenmiş* ‘görüyormüşmuş’ vb.

b. *-(i)v ekini alan kuruluşlar*: 1. *Şimdiki zamanın hikâyesi*: *-(i)vêtividi-* (<fiil tabanı + *-ip* zarf-fiil eki + *yat-* tasvir fiili + *ip* zarf-fiil eki + *i-* ek-fiili + *di* zaman işareti + iyelik kökenli şahıs ekleri): *kêlivêtividim* ‘geliyordum’, *oқuvêtividiñ* ‘okuyordun’, *körüvêtividi* ‘görüyordun’ vb. 2. *Şimdiki zamanın rivayeti*: *-(i)vêtiviken-* (<fiil tabanı + *-ip* zarf-fiil eki + *yat-* tasvir fiili + *ip* zarf-fiil eki + *i-* ek-fiili + *ken* sıfat-fiil eki + zamir kökenli şahıs eki): *kêlivêtivikenmen* ‘geliyormüşum’, *oқuvêtivikensen* ‘okuyormüşsun’, *körüvêtiviken* ‘görüyormüş’ vb. 3. *Şimdiki zamanın katmerli rivayeti*: *-(i)vêtiviken-* (<fiil tabanı + *-ip* zarf-fiil eki + *yat-* tasvir fiili + *ip* zarf-fiil eki + *i-* ek-fiili + *ken* sıfat-fiil eki + $\emptyset$ (< *i-* ek-fiili) + *miş* sıfat-fiil eki + zamir kökenli şahıs eki): *kêlivêtivikenmişmen* ‘geliyormüşmuşum’, *oқuvêtivikenmişsen* ‘okuyormüşmuşsun’, *körüvêtivikenmiş* ‘görüyormüşmuş’ vb.

2.2.2. tur- Tasvir Fiili

tur- fiilinin birleşik ek yapısında temel olarak tasvir fiili ve bildirme eki biçiminde iki ayrı görevde kullanıldığı görülür: 1. Asıl fiile gelen *-i / -y* zarf-fiil ekinden sonra kısaltılmış biçimi +*di* (<*dur-* < *tur-*) ile tasvir fiili kökenli bir fiil olarak görev alır. Bu kuruluşta *-ğan* zaman ekini alır ve *-i / -ydiğan* birleşik ekini meydana getirir. 2. Şahıs eklerinden önce ve *-i* (<*-A*) / *-y*, *-(i/U)p* ve *-ĠAn / -ĶAn* zaman eklerinden sonra geldiğinde *-Di/-Du* (<*dur / tur* < *turur*) bildirme eki olarak görev alır.

2.2.2.1. *-i / -ydiğan* eki

Bu yapıda asıl fiil *-i* (<*-A*) / *-y* ekini alır. İkinci fiil, kısaltılmış ve ekleşmiş biçimi ile *di-* < *dur-* < *tur-* tasvir fiilidir. Zaman eki olarak görev yapan *-ğan* sıfat-fiil ekinin üzerine eklenmesi dolayısıyla *di-* morfolojik bakımdan fiil özelliğini korur. Buna göre ek şöyle gelişmiştir: *-i / -y+di-ğan* (<*-i / -y* zarf-fiil eki + *dur-* fiili + *ğan* sıfat-fiil eki+zamir kökenli şahıs eki). Ek, genişlemeye devam ederek basit çekimde yine *tur-* yardımcı fiilinden gelişen *-Di/-Du* bildirme ekini alır (Ersoy, 2007: 393): *-i / -y+di-ğan+di/du*. Pritsak, bu yapıyla ilgili olarak birinci tekil şahısta bir örnek verir: *alidiyandimen* (<*ala durğan durmân*) ‘her

zamanki gibi alabilirim (almalıyım)' (Pritsak, 1959: 559). Birleşik çekimde ise *-Di/-Du* bildirme eki kullanılmaz, *i-* ek-fiili ve bu fiile gelen eklerle (*-i /-ydiğanidi*, *-i /-ydiğaniken*, *-i /-ydiğanikenmiş*) birleşik çekim gerçekleştirilir.

Yeni Uygur Türkçesi ağızlarında, gelecek zaman kuruluşlarında kullanılan birleşik eklerde *tur-* tasvir fiilinin değişik fonetik biçimleri mevcuttur.⁹

-i /-ydiğandi eki ile şu basit ve birleşik kipler kurulur: 1. *Gelecek zaman: -i /-ydiğandi-* (<*-i /-y* zarf-fiil eki + *di-* (<*dur-* fiili) + *ğan* sıfat-fiil eki + *di* (<*dur* bildirme eki) + zamir kökenli şahıs eki): *kêlidiğandimen* 'geleceğim', *oquydiğandisen* 'okuyacaksınız', *köridiğandu* 'görecek' vb. 2. *Gelecek zamanın hikâyesi: -i /-ydiğanidi* (<*-i /-y* zarf-fiil eki + *di-* (<*dur-* fiili) + *ğan* sıfat-fiil eki + *i-* ek-fiili + *-di* zaman işareti + iyelik kökenli şahıs eki): *kêlidiğanidim* 'gelecektim', *oquydiğandidij* 'okuyacaktın', *köridiğanidi* 'görecekti' vb. 3. *Gelecek zamanın rivayeti: -i /-ydiğaniken* (<*-i /-y* zarf-fiil eki + *di-* (<*dur-* fiili) + *ğan* sıfat-fiil eki + *i-* ek-fiili + *ken* sıfat-fiil eki + zamir kökenli şahıs eki): *kêlidiğanikenmen* 'gelecekmişim', *oquydiğanikensen* 'okuyacakmışsın', *köridiğaniken* 'görecekmış' vb. 4. *Gelecek zamanın katmerli rivayeti: -i /-ydiğanikenmiş* (<*-i /-y* zarf-fiil eki + *di-* (<*dur-* fiili) + *ğan* sıfat-fiil eki + *i-* ek-fiili + *ken* sıfat-fiil eki + $\emptyset$ (<*i-* ek-fiili) + *miş* sıfat-fiil eki + zamir kökenli şahıs eki): *kêlidiğanikenmişmen* 'gelecekmişmişim', *oquydiğanikenmişsen* 'okuyacakmışmışsın', *köridiğanikenmiş* 'görecekmışmış' vb.

2.2.2.2. *-Di/-Du* bildirme eki

Çalışmamızı, *tur-* fiilinin tasvir fiili olarak kullanılması ile sınırladığımızdan *-Di/-Du* (<*dur < turur*) bildirme eki (*tur-ur* yapısının ekleşerek bildirme ekine değişmesi konusunda bkz.: Dmitriyev, 1956: 5; Pritsak, 1959: 559; Şçerbak, 1981: 83; Baskakov, 1979: 244; Zeynalov, 1993: 297; Savran, 2008: 163-188) bahsine ayrıntılı olarak yer ayırmayacağız, ancak, *di-* (<*dur- < tur-*) tasvir fiilinin kısaltılmış biçimi ile karıştırılmaması için bu ekin bazı yapı hususiyetlerine dikkat çekmek istiyoruz:

⁹ Osmanov'a göre, Uygur ağızlarında *-ğan* sıfat-fiili ile kurulan gelecek zaman yapısının üç türü vardır: 1. *turur > dur > du(r)* + *ğan*: *baraduğan* 'varacak' (edebî dilde *baridiğan*), *kêleduğan* 'gelecek' (edebî dilde *kêlidiğan*) (Lopnur ağız grubu); 2. *turur > dur > t* + *ğan*: *baritқан ~ bayitқан* 'varacak' (edebî dilde *baridiğan*), *kê(li)tқан* 'gelecek' (edebî dilde *kêlidiğan*) (Hoten ağız grubu); 3. *turur > dur > di* + *ğan*: *baridiğan* 'varacak' (edebî dilde *baridiğan*), *kêlidiğan* 'gelecek' (edebî dilde *kêlidiğan*) (Merkezi ağız grubu) (Osmanov, 1990: 51-54).

Aşağıdaki kiplerde birleşik eklere ait altı çizili ögeler bildirme eki görevindeki *-Di/-Du* (< *dur* < *tur*) ekidir:

a. *-ĠAn/-Kān* sıfat-fiil ekine gelen bildirme eki: *-ĠAn(di/du)/-Kān(di/du)*; *-(i/U)vatқан(di/du)*; *-i / -ydiğandi/du*;

b. *-(i/U)p* zarf-fiil ekine gelen bildirme eki: *-(i/U)p(tī/tu)*, *-(i/U)p(tī)ken*, *-(i/U)p(tī)miş*, *-(i/U)p(tī)kenmiş*; *-(i/U)vétip(tī)*, *-(i/U)vétiptīken*, *-(i/U)vétiptīkenmiş*;

c. *-i* (< *-A*) / *-y* zarf-fiil ekine gelen bildirme eki: *-i / -y (dī / du)*,¹⁰ *-i / -ydiķen*, *-i / -ydiķenmiş*; *-(i/U)vati(dī/du)*, *-(i/U)vatidīken*, *-(i/U)vatidīkenmiş*.

Çağatay Türkçesinde *-Di/-Du* (< *dur* < *tur*) eki; *-gan* ekinden sonra sadece üçüncü şahısta *dur/turur* biçiminde: *ķılğandur/turur* (Eckmann, 1988: 132); *-p* ekinden sonra: *-p* (*dur/tur*, seyrek olarak *durur/turur*+ şahıs zamirleri) biçiminde (Eckmann, 1988: 138); *-a* zarf-fiilinden sonra *-a/-e/-y* (*dur*)+şahıs zamirleri (Eckmann, 1988: 136) biçiminde kullanılır.

-Di/-Du bildirme eki zamir kökenli şahıs ekleri alırken *-Di / -Du* zaman eki de iyelik kökenli şahıs ekleri alır. Zamir kökenli şahıs eki alan çekimlerde üçüncü şahıs eksizdir, bu çekimde sadece *-Du* bildirme eki yer alır. Üçüncü şahısta görev alan *-Du* bildirme ekinin ön sesi, ünsüz uyumuna bağlı olarak tonlu ya da tonsuz olabilir, ekin son sesi ünlü uyumuna girmez, her zaman kalın-yuvarlaktır.

-Di/-Du bildirme eki yukarıda belirtilen birleşik eklerin tüm şahıslarında bazen kullanılırken, bazen kullanılmaz.

¹⁰ Osmanov, Uygur ağızlarında *-A* zarf-fiil eki ile kurulan geniş-gelecek zaman yapısına eklenen *turur* > *tur* ekinin üç değişik yapı arz ettiğini söyler: 1. *turur* > *dur* > *dī*: *ķeledimen* ‘gelirim; geleceğim’ (edebî dilde *ķelimen*), *baradimen* ‘varırım; varacağım’ (edebî dilde *barimen*) (Lopnur ağız grubu); 2. *turur* > *dur* > *t* (?): *ķē(lit)me(n)* ‘gelirim; geleceğim’ (edebî dilde *ķelimen*), *baritme(n)-baķitme(n)* ‘varırım; varacağım’ (edebî dilde *barimen*) (Hoten ağız grubu); 3. *turur* > *dur* > *ø*. *ķelimen* ‘gelirim; geleceğim’ (edebî dilde *ķelimen*), *barimēn* ‘varırım; varacağım’ (edebî dilde *barimēn*) (Merkezî ağız grubu) (Osmanov, 1990: 51-54). Buradan da görüleceği üzere, yeni Uygur Türkçesi edebî dilinde *-i* (< *-A*) / *-y* eki şöyle gelişmiştir: *ķēl-e+ø* (< *dur* < *durur*)+*men* > *ķēl-i+men* ‘gelirim, geleceğim’, *bar-a+ø* (< *dur* < *durur*)+*men* > *bar-i-men* ‘varırım, varacağım’. Bu zaman yapısında üçüncü teklik şahıs, şahıs eki almaz ve *-du* (< *dur*) eki *-A/-y* ekine eklenir: *ķēl-e+dur* (< *durur*) > *ķēlidu* ‘gelir, gelecek’, *bar-a+dur* (< *durur*) > *baridu* ‘varır, varacak’ vb. Burada *-du* (< *dur*) eki, bildirme eki niteliğinde varlığını sürdürmektedir.

3. Sonuç

Yeni Uygur Türkçesinde bildirme kiplerinde eklenen *yat-* ve *tur-* tasvir fiillerinin dikkat çekici bazı özellikleri şunlardır:

3.1. *yat-* ve *tur-* tasvir fiillerinin eklenmiş biçimleri, birleşik ekler haline gelmiş olan bildirme kiplerinin birer ögesi durumundadırlar. Çağatay Türkçesinde ise *yat-* ve *tur-* tasvir fiillerinin eklenerek bildirme kipleri kuruluşlarında görev alması hadisesine rastlanmaz.

3.2. Yeni Uygur Türkçesinde bildirme kiplerine esas olan eklerin; belirli geçmiş zamanın kuruluşunda kullanılan *-Di / -DU*, asıl zaman işaretleri, geniş-gelecek zamanın kuruluşunda görev yapan *-i (<-A) / -y* ve belirsiz geçmiş zamanın kuruluşunda görev yapan *-(i/U)p* zarf-fiil ekleri, belirli geçmiş zamanın kuruluşunda görev yapan *-ĜAn / -ĶAn* sıfat-fiil eki ve geniş zamanın kuruluşunda görev yapan *-r* eki ile *-Ar* sıfat-fiil eki olduğu görülür. *yat-* tasvir fiilinin fonetik değişikliğe uğramış ve eklenmiş biçimine eklenen bu eklerle kurulan kipler, hangi zaman kuruluşunda olurlarsa olsunlar, “devamlılık, sürerlik” anlamına, *tur-* tasvir fiilinin fonetik değişikliğe uğramış ve eklenmiş biçimine eklenen bu eklerle kurulan kipler, hangi zaman kuruluşunda olurlarsa olsunlar, “gelecekte oluş ve kılış” anlamına sahiptirler ve bu anlamların oluşmasında *yat-* ve *tur-* tasvir fiilleri etkili olmuştur.

3.3. Yeni Uygur Türkçesinde *tur-* tasvir fiilinin eklenmiş biçimi ile basit ve birleşik bildirme kipleri (*kêlidigandimen* ‘geleceğim’; *kêlidiganidim* ‘gelecektim’; *kêlidiganikenmen* ‘gelecekmişim’; *kêlidiganikenmişmen* ‘gelecekmişmişim’) kurulabilirken, Özbek Türkçesinde bu kuruluşun bir bildirme kipi olarak *ä/ydigän* biçiminde bulunduğu Kamalov’un gramerinden (1957: 408) görülmekte, ancak daha sonraki gramerlerde, meselâ Şaabdurahmanov’un gramerinde (1980) ise bu ekin bir bildirme kipi olarak yer almadığı anlaşılmaktadır.

3.4. Yeni Uygur Türkçesinde *yat-* ve *tur-* tasvir fiillerinin eklenmiş biçimlerinin yanı sıra eklenmemiş biçimleri de kullanılır:

yat- tasvir fiilinin ekleşmemiş biçimi aynı ekleşmiş biçimi gibi oluş ve kılışta “devamlılık, sürerlik” anlamı bildirir: *kêlip yatimen* “geliyorum, *oqup yatimen* “okuyorum”, *körüp yatimen* “görüyorum”.

tur- tasvir fiilinin ekleşmemiş biçimi ise ekleşmiş biçimindeki gibi “gelecekte oluş ve kılış” anlamı değil, “devamlılık, sürerlik, tekrarlanma” anlamı bildirir: *kêlip turimen* “geliyorum, *gelip duruyorum*” *oqup turimen* “okuyorum, okuyup duruyorum”, *körüp turimen* “görüyorum, görüp duruyorum”.

3.5. *yat-* ve *tur-* tasvir fiillerindeki ekleşme ve bu ekleşmeyle meydana gelen birleşik ekte kendini gösteren semantik hadiseler dilin duygu ve düşünceleri daha ayrıntılı ifade etme ihtiyacının bir göstergesidir. Bu ihtiyacın ortaya çıkmasına zemin hazırlayan sosyokültürel etkenlerin belirlenmesi amacıyla Yeni Uygur Türkçesinin tarihî dönemeçlerinin, dil-kültür ilişkileri çerçevesinde ayrıca araştırılması gerekir.

3.6. Yeni Uygur ve Özbek Türkçeleri Çağatay Türkçesinden bağımsız edebî diller olarak tarih sahnesinde yerlerini yirminci asır başlarında almıştır. Her iki Türk lehçesinin de Çağatay Türkçesinin mirasçısı olmakla birlikte bu tarihî lehçeden ve birbirlerinden ayrılan yönleri vardır. Bağımsız edebî diller dönemine kadar bu iki lehçe konuşanları eserlerini daha çok Çağatay Türkçesinde vermişlerdir. Dolayısıyla, mevcut bilgilerimizle *yat-* ve *tur-* tasvir fiillerinin ekleşerek birleşik ekler haline gelme hadisesinin tarihî seyrini takip edebileceğimiz tarihi metinlerin gün yüzüne çıkarılmasına ihtiyaç vardır. Bu konuda yapılacak ayrıntılı araştırmalar Türkçenin ses tarihi açısından da önem taşıyacaktır.

Kaynaklar

Äbduraĥmānov, Ğ ve Ş. Şukurov. (1973). Özbek Tilining Tarihîy Grammatikasi (Morfologiya va Sintaksis). Oqıtuvçı nāşriyâti: Taşkent.

Baskakov, N.A. (1955). *Uygurskiy Vokalizm*. İssledovaniya Po Sravnitel’noy Grammatike Tyurkskih Yazıkov (pod obşçey redaktsiey çlena-korrespondenta AN SSSR N. K. Dmitriyeva). İzdatel’sstvo Akademii Nauk SSSR: Moskva.

_____. (1979). İstoriko-Tipologičeskaya Morfologiya Tyurkskih Yazıkov. İzdatel'stvo Nauka: Moskva.

Carlson, C.F. (1990). *Vowel raising in Uighur*. L'asie Centrale et ses Voisins, Influences Réciproques (éd. Rémi Dor). Inalco: Paris.

Comrie, B. (1997). *Uyghur Phonology*. Phonologies of Asia and Africa (Editor: Alan S. Kaye). Eisenbrauns.

Çelikbay, A. (2006). *Yeni Uygur Türkçesindeki Ses Hadiselerine Art Zamanlı Bir Bakış*. KTMÜ, Sosyal Bilimler Dergisi, 15. sayı: Bişkek.

Dmitriyev, N.K. (1956). *K İstorii Affiksov Skazuyemosti*. İssledovaniya po Sravnitel'noy Grammatiki Tyurkskih Yazıkov. II – Morfologiya. İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR: Moskva.

Eckmann, János. (1988). *Çağatayca El Kitabı*. Tercüme: Günay Karaağaç. Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 3412: İstanbul.

Ersoy, H.Y. (2007). *Yeni Uygur Türkçesi*. Türk Lehçeleri Grameri (Editör: Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun). Akçağ: Ankara.

Gopur, Vahitcan ve Esker Hüseyin. (1987). *Uygur Klassik Edebiyatı Tézisliri*. Milletler neşriyatı: Bèyciñ.

Haciyev, A. (1966). *Özbek Tilida Kömakçi Fe'llar*. Fan: Taşkent.

Hahn, Reinhard F. (1991). *Diachronic Aspects of Regular Disharmony in Modern Uyghur*. Studies in The Historical Phonology of Asian Languages (Edited by William G. Boltz, Michael C. Shapiro). John Benjamins Publishing Company.

_____. (1998). *Uyghur*. The Turkic Languages (Edited by Lars Johanson and Éva Á. Csató (eds.)). London: Routledge.

_____ ve Ablahat İbrahim. (2006). *Spoken Uyghur*. University of Washington Press: Seattle and London.

İshakov, F.G. (1955). *Harakteristika Otdel'nih Glasnih Sovremennih Tyurkskih Yazıkov*. İssledovaniya po Sravnitel'noy Grammatiki Tyurkskih Yazıkov. I – Fonetika. İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR: Moskva.

Kamalov, F. (1957). *Sovremenniy Uzbekskiy Yazık. Leksikologiya. Fonetika. Grafika i Orfografiya. Morfologiya*. İzdatel'stvo AN Uzbekskoy SSR: Taşkent.

Қайдаров, А. ve başk (1983). *Hazırkı Zaman Uygur Tili, II. Kısım, Morfologiya ve Sintaksis*. Şıncañ helk neşriyatı: Ürümçi.

Kibirov, Ş. (1965). *K Voprosu o Vidax Glagola v Tyurkskix Yazıkax (Na materiale uygurskogo yazıka)*. İssledovaniya po Uygurskomu Yazıku-Uygur Tili Boyıçe Tekşürüşler. Nauka: Alma-Ata.

Koklyanova, A.A. (1963). *Kategoriya Vremeni v Sovremennom Uzbekskom Yazıke*. İzdatel'stvo AN SSR: Moskva.

Kononov, L.N. (1971). *O Fuzii v Tyurkskix Yazıkah*. Struktura i İstoriya Tyurkskix Yazıkov. İzdatel'stvo Nauka: Moskva.

Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. TDK Yayınları: 827: Ankara.

Nadjip, E.N. (1960). *Sovremenniy Uygurskiy Yazık*. İzdatel'stvo Bostočnoy Literaturı: Moskva.

Osmanov, Mirsultan. (1990). *Hazırkı Zaman Uygur Tili Dialéktliri*. Şıncañ Yaşlar Ösmürler Neşriyatı: Ürümçi.

Öztürk, Rıdvan. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. TDK Yayınları: 680: Ankara.

Pritsak, O. (1959). *Das Neuigurische* (in: Jean Deny, Kaare Grønbech, Helmuth Schell and Zeki Velidi Togan (eds)). *Philologiae Turcicae fundamenta*. Franz Steiner Verlag: Wiesbaden.

Rentzsch, Juian. (2005). *Aspekt im Neuigurischen*. Harrasowitz Verlag: Wiesbaden.

Sadvakasov, G. (1970). *O Nekotorix Svoystvax Sonornogo r v Sovremennom Uygurskom Yazıke*. İssledovaniya po Uygurskomu Yazıku-Uygur Tili Boyıçe Tekşürüşler. Nauka: Alma-Ata.

Savran, H. (2008). *Türk Dilinde “+Dır” Bildirme Eki ve “+Dır” Bildirme Ekiyle Yapılan Belirsizlik Kelimeleri*. U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 9, Sayı: 14.

Şâabdurahmanov ve başk. (1980). *Hâzirgi Özbek Ädäbiy Tili*. Oqıtuvçi Nâşriyâtı: Taşkent.

Şçerbak, A.M. (1981). *Oçerki po Sravnitel’noy Morfologii Tyurkskih Yazıkov (Glagol)*. Nauka: Leningrad.

Talipov T. (1970). *K Voprosu ob İndifferentsnih i i e (é) i Svyazannih s Nimi Zvukovih İzmeneniyah v Sovremennom Uygurskom Yazıke*. İssledovaniya po Uygurskomu Yazıku 2. İzdatel’stvo Nauka Kazahskoy SSSR: Alma-Ata.

Tan, Ali. (2005). *Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiilleri*. (Doktora tezi). Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü: Adana.

Tömür, Hemit. (1987). *Hazırkı Zaman Uygur Tili Grammatikisi (Morfologiyeye)*. Milletler Neşriyatı: Pekin.

Trofimov, M.İ. (1978). *Fonetiçeskie Protsessı v Sloge v Sovremennom Uygurskom Yazıke*. İzdatel’stvo “Nauka” Kazahskoy SSR: Alma-Ata.

Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti, (1999), (Hazırlayanlar: YAKUB, Abliz; Ğenizat ĞEYURANĪ vd.), Şıncañ Heliq Neşriyatı: Ürümçi.

Yıldız, Mustafa. (2004). *Yeni Uygur Türkçesinde -vât-, -(i)vât-, -(u)vât-, -(ü)vât- Yapısı, Gelişimi ve Anlamı Üzerine*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-12: Konya.

Yuldaşev, A.A. (1965). *Analitiçeskie Formı Glogola v Tyurkskih Yazıkah*. İzdatel’stvo “Nauka”: Moskva.

Zaman, Turmehammed. (1996). *Uygur Klassik Edebiyatı - Kısqıça Tarihi-II*. İmtihan Êliş İşhanisi: Ürümçi.

Zeynalov, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi (Türkiye Türkçesi: Yusuf Gedikli)*. Cem Yayınevi: İstanbul.